

BENCE GYÖRGY ÉS KIS JÁNOS

Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverénitás

Hány gyűszűnyi tudományt nyelhet le az ember zsurnalisztikai képességének veszélyeztetése nélkül? s melyik pontján válik akadállyá a tudomány, ballasztá, melyet a szerkesztési sajkából ki kell vetni, hogy az el ne merüljön a könnyűt talán irgalmasabban ringató hullámok között?

(Szalay)

Bibó István közírói munkásságának bizony hányatott sorsa volt. Sem az ötvenes évek, sem az 56 utáni évtizedek nem kedveztek befogadásának. És nemcsak a külső körülmények folytán; nemcsak azért, mert a tanulmányok és cikkek régi folyóiratok mélyén voltak eltemetve, mert jó ideig még idézni is tilos volt őket, s első gyűjteményüket külföldről kellett visszacsempészni. A politikai és szellemi légkör volt kedvezőtlen.

Az ötvenes években a politikai ellentétek a végsőig leegyszerűsödtek. Csak az a különbség maradt meg, ami az egypártrendszerű diktatúra ellenfeleit és híveit választotta el. A demokrácia intézményes alapjainak lebontása a legfeltűnőbbben abban vált láthatóvá, hogy a fordulat éve óta nem léteznek többé hatalomért versengő parlamenti pártok. A pártok kérdése így szimbolikus jelentőséget kapott. Ezen méretett meg, hogy ki áll a demokrácia oldalán, ki a másik oldalon. Ha könyvespolcok

hátsó zugaiból előkerült a *Valóság* vagy a *Válasz* egy-egy régi száma, s a megtaláló nem félt leverni róluk a port, hamar megállapíthatta, hogy a Bibó István nevű szerző többpártrendszert akar. Más nem számított. Pedig ő éppen azt igyekezett megértetni, hogy nem ilyen egyszerű a dolog. Szinte elkeseredetten magyarázza, hogy « magából a szabályos választási és parlamenti verkluból még nem lesz demokrácia, sőt mindezekkel vissza is lehet élni a demokrácia (...) ellen. »¹ Ugyan mit lehetett kezdeni az ilyen intelmekkel az ötvenes években? És egyáltalán, milyen tanulság adódhatott Bibó közírói szerepléséből? Hiszen ő a közvetítő megoldások, a kompromisszumok embere volt. Ekkoriban pedig úgy látszott — vagy valóban úgy is volt —, hogy a demokrácia hívei már csak valamilyen gyökeres fordulatban reménykedhetnek.

A forradalom napjaitól a területi munkástanácsok feloszlataáig, megint azt lehetett gondolni egy kis ideig, hogy teret kaphat az olyan gondolkodás, mint a Bibóé. Nem tudjuk pontosan, mekkora hatást gyakorolt ezekben a hetekben; annyi bizonyos, hogy a Nagybudapesti Központi Munkástanács egyik ülésén felolvasták november negyedike után írott kibontakozási *Tervezet*-ét, s a tanács elképzelései nem álltak távol az ő javaslatától.² Az új korszak meghatározó élménye azonban nem a forradalom utóvédharcai közben felcsillant kompromisszumos megoldás reménye lett, hanem a leszámolás utáni csüggedés. Ekkor válik uralkodóvá az a meggyőződés, hogy Magyarország hovatarozása már Jaltában eldőlt, a Szovjetunió pedig semmi áron nem tűri el, hogy nálunk demokrácia legyen. Ebben a közhangulatban — a Kádár-kormány sikereinek hatására — általános fanyalgás és cinizmus kap lábra a politikával szemben. A demokrácia, úgymond, Nyugaton is csak szemfényvesztés; a tömegek nem vágyanak a parlamenti cirkuszra, ha jólétben és biztonságban élnek, amit egypárturalom alatt is megkaphatnak.

Élete alkonyán Bibó Istvánnak is találkoznia kellett e fölényeskedő kiábrándultsággal. Utolsó, csak angolul megjelent munkájában vitába is szállt azzal a nézettel, hogy a tömegek, anyagi helyzetük javulása fejében, bele nyugszanak « személyiségi és közösségi helyzetük » rom-

lásába. Érvelése, mint a régi polémiák idején, egy egyszerű és kétségbevonhatatlan tényen alapul, amelyről azonban hajlamosak vagyunk elfelejtkezni. A tömegek — mondja — könnyen megunják a politika « kommercializált vagy agyonpropagált formáit », « politikai aktivizáltságuk azonban (...) minden, a történelemben ismert mértéket felülhalad ». A magyar olvasó hamar észreveszi, hogy Bibót nemcsak úgy általában foglalkoztatja a dolog. Hirtelen valami nagyon közel eső tapasztalattal hozakodik elő: « Azok a tömegek, melyek torz, meghamisított, vagy manipulált közéleti formák között kénytelenek élni, ezt egyáltalán nem a régi világbirodalmak engedelmes lakosságának passzivitásával teszik, hanem mindezekre az elégtelenségekre és hazugságokra (...) forradalmi mozgalmakkal, politikai hisztériákkal, vagy erjedő elégedetlenséggel válaszolnak. »³ A jóllakott tömegek elégedettségével érvelő politikai cinizmus Bibót egész lényében érintette, nemcsak mint egy « világbirodalom » alattvalóját. Ha jogos az érvelés, akkor ő, a maga régimódi demokrata meggyőződésével csak tiszteletreméltó anakronizmus lehetett közöttünk.

De a hetvenes évek közepén mintha mégis megváltoznék körülötte a levegő. Egyre többen ássák elő műveit; tanulmányozzák és idézik, sőt sokszorosítják őket. Bizonyára nem véletlen — és nem is csak a személyét övező legendával függ össze —, hogy éppen Bibót fedezik föl. Mindenesetre a liberális demokrácia, a polgári radikalizmus és a szociáldemokrácia utolsó hazai nemzedékének munkásságát még mindig teljes feledés borítja, és a kisgazdáknak a demokráciával kapcsolatos megnyilatkozásai is csak a történeti kutatást foglalkoztatják. De ez az újkeletű érdeklődés is elbizonytalanodik, amikor Bibó aktuális politikai javaslataival kerül szembe, utólag visszatekintve ugyanis esélytelennek látszik minden elképzelése. Inkább a magyar történelem zsákutcáiról szóló fejtegetései ragadják meg a figyelmet, vagy a kelet-európai kisállamok nyomorúságát, az értelmiség hivatását, a zsidókérdést tárgyaló írásai, vagy közigazgatási reformtervei, amelyekkel egészen a legutolsó időkig foglalkozott. Márpedig Bibó elsősorban politikai gondolkodó, aki politi-

kai formulákat dolgozott ki, a gyakorlati alkalmazás igényével. Nem változtat ezen az sem, hogy ilyesmire csak igen rövid ideig volt lehetősége: először — néhány évig —, 1945 után, majd 1956. november 4-ét követően, néhány hónapig.

Azok a fejtegetései, amelyekre manapság hivatkozni szoktak, önmagukban igen fontosak, Bibó gondolatainak belső összefüggését tekintve azonban alárendelt jelentőségűek a politikai formulákhoz képest: a javasolt megoldások történelmi és nemzetközi feltételeit világítják meg, a megvalósítás sajátos nehézségeit tárják föl, a politikai eszközökkel orvosolni kívánt társadalmi bajok diagnózisát adják, a javaslat valamely részletét dolgozzák ki. S gondolkodásának ezek az elemei nem kis részben átvételek: Erdei Ferencről, Guglielmo Ferreróról, Hajnal Istvántól, Németh Lászlótól és Szabó Istvántól származnak. Maguk a formulák azonban eredetiek. A politikai tudomány egészen a hatvanas évekig nem foglalkozott rendszeresen a parlamenti demokrácia és az egypártrendszerű diktatúra közti átmeneti formákkal.⁴

Tehát az egész életmű értelmezését és értékelését megszabja, hogy mit tudunk kezdeni a politikai formulákkal. Ha abból indulunk ki, hogy Bibó hiába keresett mindig közvetítő megoldásokat, javaslatai eleve megvalósíthatatlanok voltak, akkor csak két lehetőség áll nyitva. Vagy azt kell mondanunk, hogy igazi nagysága éppen abban rejlik, ami életművében másodlagos, s politikai elképzeléseinek legfeljebb annyi a jelentőségük, hogy alkalmat adtak általánosabb történelmi és társadalmi okfejtéseinek megfogalmazására. Vagy pedig azt, hogy nagysága inkább a személyiségé, s így az a naív tisztaság is hozzájárul, amely politikai elképzeléseit megvalósíthatatlanná tette.

Ebben az utóbbi értelmezésben Bibó közírói művei is a belőlük kibontakozó magatartási mintával hatnak. Bár a szerző alig-alig jelenik meg első személyben, mindig jelen van abban a « megátalkodott jóhiszeműségben »⁵, amellyel feltételezi, hogy a politikai küzdőfelek képesek és hajlandók belátni, milyen önkorlátozást követel tőlük a játék folytatása. A november negyedike utáni *Tervezetben* és az ötvenhatos *Emlékirat*-ban pedig, sokkal vesze-

delmesebb viszonyok között, valósággal hősi fokon jelenik meg ez a magatartás. Az arénába vettet keresztény szép szóval szelidítené az oroszánt...

Csakhogyan ez az értelmezés kételyeket ébreszt. Világi szentet csinálni Bibóból, aki éppen csak csodát nem művelt? Azt hisszük, ő maga tiltakoznék ez ellen a leginkább. És nem pusztán szerénységből, hanem nemzetnevelői meggyőződésből. Lehet, hogy sok mindent tévesen mért föl, de az általa javasolt kompromisszumokat érdekekre vélte alapozni. A magatartási minta pedig, amelyet élénk állít, hétköznapi erényekből tevődik össze: « a reagálás épsége nem a cselekvés hevesességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik meg ».⁶ Az egyszerű állampolgár helytállása « az elemi és kegyetlen helyzetekben », amikor életét is kockára kell tennie, és az államférfi helytállása a « sűrített pillanatban », amikor döntése az egész történelmi korszakra kihat, mind a szolid, hétköznapi erényeken múlik.

Érdemesnek látszik tehát mai szemmel megvizsgálni Bibó 1945 után kialakított és 1956 után föllevenített politikai elképzeléseit. Milyen nehézségekre keresi a megoldást formuláival? Mi a lényege javaslatainak? Nem volt-e mégis valami esély megvalósulásukra? S kívánatosnak tekintendő-e egyáltalán az a fejlődés, mely megvalósulásukkal elindult volna? E kérdések tisztázása nyomán talán sikerül némileg csökkenteni az életmű befogadása körüli bizonytalanságot. S azt reméljük, hogy a politikán túlmenő érvennyel fölállított magatartási minta sajátosságait is jobban megértjük, ha a politika felől közelítjük meg.

*

Az első nehézség, amelyre Bibó szerint a magyar demokráciának megoldást kell találnia, abból fakad, hogy 1945 csak « félforradalom » volt. Bibó ugyanis egészen különleges nézetet vall a forradalom szükségességéről. Nincs olyan helyzet, amelyben a forradalom elkerülhető ne lenne, de minden nép történelmében okvetlenül szükség van egy forradalomra. Nem ismeri el, hogy léteznék

olyan társadalmi vagy politikai feszültség, melyet csak forradalommal lehet föloldani. Másfelől azt tartja, hogy az igazi demokráciához csak forradalmon keresztül juthat el a politikai közösség. Minden népnek meg kell egyszer tapasztalnia valódi erejét. Ez a « lelki felszabadulás » csak harcban mehet végbe, a felkelés nagy, az egész utókor számára emlékezetes kollektív élményben. « Csúpan az az egy forradalom az elkerülhetetlen és nélkülözhetetlen, amelynek során az emberi méltóság egyszer-smindenkorra való érvénnyel fellázad és (...) a közösséget birtokába veszi. »⁷

Magyarországon elmaradt ez a forradalom. Megfáradt, politikailag széttzilált, eszmei zűrzavarban élő országnak kell tartalommal megtöltenie a demokrácia kívülről kapott formáit. Ami nemcsak azért látszik szinte lehetetlen feladatnak, mert nincs elég tettvágy az állampolgároknak, hanem azért is, mert gyengék a demokratikus közmegegyezés belső fékjei, alig tudják megakadályozni, hogy a pártok harca az egész politikai rendszer fölborulásához ne vezessen. Az egyik oldalon a tömegek minden megmozdulásában a diktatúra veszedelmét látják, a másikon meg öncéllá válik a szabályok felrúgása. A kommunisták túlkapásaitól megrettent kisemberek a reakció karjába vetik magukat; ebből az összefogásból származik Bibó szerint a Kisgazdapárt parlamenti többsége. A kisgazdapárti többségtől megbokrosodott kommunisták viszont az utca és a rendőrség mozgósításával igyekeznek visszazorítani ellenfeleiket. S e viszályok sorozatosan válságba sodorják a koalíciót.

De a csata heve mindig lanyhul, s a felkavart por leple alatt az ellenfelek csöndben megalkusznak. Mint Bibó finoman megjegyzi: « a beavatottak tudni szokták, hogy nem minden irányítás nélkül ».⁸ Egyetlen párt sem engedheti meg magának, hogy próbára tegye a Szovjetunió türelmét. Magyarország külpolitikáját keleti szomszédunk biztonsági szempontjaihoz kell igazítani, ezt a nyugati hatalmak is elismerik. Másrészt a Szovjetunió « az ezekkel az országokkal való bizalmi állapotot » nem a hatalmon lévő, akár kommunistaellenes politikusok realitásérzékére, hanem « komoly társadalmi változásokra » akarja

alapítani.⁹ A koalíció felbomlásával járó jobbratolódás azzal fenyeget, hogy a szovjet beavatkozás lehetetlenné teszi a demokratikus fejlődést. A többpártrendszernek, a sajtószabadságnak, a gyülekezési és egyesülési jognak csupán csökevényei maradnának fenn, s a kommunista párt egyedül vagy önállóan szövetségeseikkel kezdene kormányozni, ahogyan a Balkánon és Lengyelországban már 1945 eleje óta történik. A nyugati hatalmak Bibó szerint nem tennének komoly ellenlépéseket. S az ilyen beavatkozást egyébként sem véli kívánatosnak; attól tart, hogy a demokratikus intézmények védelmének örvén úri ellenforradalom kezdődne, és csakhamar újból megmerevednék a régi, hierarchikus társadalmi rend.

Bármelyik fél kerekedik is felül, a koalíció felbomlása Bibó szerint mindenképpen nemzeti szerencsétlenség lenne. Mit javasol hát a szembenálló feleknek, hogyan helyezték szilárdabb alapra együttműködésüket?

Kezdjük megoldási javaslatait is ott, ahol a demokratikus fejlődés tehertételeiről készített láttelelet. Radikális változásokra van szükség, amelyeket harcban vívnak ki, ha kell, keresztüllépve a jogszabályokon. De szükség van konszolidációra is, vagyis a törvényes rend megszilárdítására. A politikai kompromisszum megszokott eljárásai itt nem alkalmazhatók. A tömegek emberi és állampolgári felszabadulása nem mehet végbe egyezkedés útján: « az úr és a szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másoknak ».¹⁰ Másfelől, a konszolidáció sem lehetséges, ha az önkényes rendőri intézkedések, tisztogatások és utcai kilengések bárhol fellazítják a jogrendet. Ez az oka, hogy Bibó a kompromisszumnak egy igen szokatlan változatát terjeszti a koalíciós pártok elé. Ne úgy egyenlítsék ki az engedményeket, hogy az egyik területen valamivel több konszolidációt engednek meg, a másikon valamivel több forradalmi változást. Válasszák teljesen külön a két igény érvényesülési körét. Egy területet adjanak át a radikális változásoknak, egy másikat meg a konszolidációnak. Világosan határolják el a kettőt, és más-más eljárásmódot alkalmazzanak rájuk.

Ezt a sajátos kompromisszumot nevezte Bibó « *határolt forradalom* »-nak.¹¹

Bizonyára nem úgy gondolta, hogy a radikális változásnak átengedett területen a történelem nagy forradalmaihoz hasonló eseményeket lehet kezdeményezni, azaz utat lehet engedni a népi önbíráskodásnak, a tételes jogot nem sértő társadalmi magatartás megtorlásának, a bizonytalan terjedelmű megfélemlítő rendszabályoknak. Erre vall, hogy a rendőrséget a konszolidáció területére akarja utalni, hogy kifogásolja az elbocsájtott tisztviselők megbélyegzését és munkanélküliségre kárhoztatását, hogy követeli a bírói végzés nélkül elrendelt internálás megszüntetését, és helyteleníti, ha a reakció elleni harc ürügyén a jogszerű tőkés vállalkozást üldözik. Ám mindez inkább csak részletkérdés. Az viszont már nem az, hogy forradalom és konszolidáció ellentéte Bibó szerint kibogozhatatlanul összekuszálódott a két vezető párt, a kommunisták és a kisgazdák hatalmi ellentétével. A kommunisták nem mindig azért erőltetik az utca mozgósítását, meg a tisztogatásokat, hogy a radikális változások el ne akadjanak. Gyakran csak az a céljuk, hogy parlamenti pozíciójuk gyengeségét ellensúlyozzák; míg a kisgazdák a parlamenten kívüli pozíciójuk gyengeségét igyekeznek választási többségük érvényesítésével ellensúlyozni. Előbb egyensúlyt kell teremteni a két párt között — így Bibó —, a forradalom és a konszolidáció elválasztását csak azután lehet megvitatni. A kommunistáknak komoly biztosítékot kell kapniuk, hogy a másik fél nem szorítja ki őket állásaikból, cserébe viszont le kell mondaniuk a « direkt akció » erőltetéséről.

Első lépésként le kell választani a Kisgazdapártról a hozzá csapódott reakciót. Lehetővé kell tenni a kisgazdaktól jobbra álló csoportosulásoknak, hogy önállóan induljanak a választásokon. A párt vezetéséből pedig el kell távolítani az úri elemeket. Ezzel megszűnnék a Kisgazdapárt nyomasztó többsége a koalíción belül. A kommunisták lemondhatnának a merev blokkpolitikáról és a félelmet keltő megmozdulásokról. Ezután már csak azt kelle biztosítani, hogy a választási számtan lehetséges

eredményei közül kizárják egy esetleges jobboldali többség kormányra jutását.

Aki először találkozik Bibónak ezzel a gondolatával, bizonyára meghökkenve kapja föl a fejét. Szokatlan javaslat egy demokratától, hogy a végrehajtó testületek összetétele ne tükrözze a választók többségének akaratát, ahogyan az a képviseleti testületek összetételében kifejeződik. Úgy látszik, Bibó is számított a felhördülésre, mert dacos, emelt hangon fogalmaz: « Legyen bátorságunk a demokrácia önvédelme érdekében a demokratikus kormánykoalíció négy pártjának a demokratikus hatalomban való részesedését és elsőbbségét nyíltan és őszintén, *törvényi eszközökkel* biztosítani — természetesen csak bizonyos időre. »¹²

Három figyelemreméltó utalást találunk ebben a zsúfolt mondatban, s ezek enyhítik első megütközésünket. Az egyik: Bibó átmenetinek szánja a képviseleti rendszer korlátozását. A másik: biztosítékot is keres arra, hogy a korlátozás átmeneti lesz. Ez a biztosíték a koalíció kormányzati elsőbbségének jogi szabályozása volna. Ha elvben érvényben maradnak ugyan a nyitottabb játékszabályok, de mindig önkényesen felrúgják őket, valahányszor a reakció javára üt ki alkalmazásuk, akkor a politikai közösségből kihál a szabálytisztelet. A szűkebb mozgásteret hagyó, de szigorúan betartott szabályoknak viszont éppenséggel nevelő hatása van. Végül feltűnik, hogy Bibó a demokrácia veszélyeztetett voltaival indokolja a képviseleti rendszer korlátozását, nem azzal, hogy meg kell nyugtatni a kommunistákat. Világos, hogy őket is ki akarja elégíteni, de az is világos, hogy pusztán az ő kedvükért nem tenne ekkora engedményt.

Azért tartja megengedhetőnek, sőt elkerülhetetlennek a demokratikus játéktér szűkítését, mert a magyar demokrácia fiatal, « még háborúságban és életveszedelemben élő » demokrácia. Hiányzik belőle az a meggyőződés, amely érett demokráciákban lehetlenné teszi, hogy « a többség uralma (...) a demokrácia ellenségeinek többség-rejutását » jelentse.¹³ Hogy ilyen körülmények között nincs más lehetőség a demokrácia intézményeinek megmentésére, csak átmeneti korlátozásuk, ezt a véleményét

Bibó később sem adta föl. 1957 elején fogalmazott *Emlékirat*-ában az egész újkori történelemre kiterjeszti. Nevét is itt ad a dolognak: « megszorított többpártrendszer ».¹⁴

A forradalmi változás területének körülhatárolása — Bibó várakozása szerint — megbékítené az ország rendre és nyugalomra vágyó többségét. A többpártrendszer megszorítása lecsillapítaná a kommunistákat. A kommunista túlkapások abbamaradása megnyugtatóná a kisgazdákat. A demokratikus koalíció valamennyi összetevője számára elfogadható kompromisszum születnék. Csakhogy a kormányzat megszilárdulásához nem elég a koalíciós partnerek jóváhagyása. Mint láttuk, a koalíció belviszályainak külső szereplője is van: a magyar belpolitika alakulása közvetlenül függ a szovjet vezetés szándékaitól. Bármikor beavatkozhatnak az ország belügyeibe, és ha szükségét látják, meg is teszik.

Bibó felháborodottan ítéli el azokat, akik belenyugszanak e helyzetbe, mondván, hogy ilyen a kis nemzetek sorsa. Ám azokat is éppily felelőtleneknek tartja, akik arról képzelegnek, hogy rendkívüli állapotról van szó, mely magától megszűnik a békekötéssel. A szovjet állam hosszú-hosszú ideig nem fog lemondani arról, hogy befolyásolja politikánkat. De ezt többféleképpen teheti. Teheti úgy, hogy rendszeresen beavatkozik az ország belső életébe, előre nem látható követeléseket állít és kiszámíthatatlan rendszabályokat alkalmaz. És teheti úgy is, hogy hosszabb távra megfogalmazza, mit kíván az országtól, és csak ennek teljesítését kéri számon. Teheti úgy, hogy ránk kényszeríti a maga egypártrendszerét. És úgy is, hogy megtűri a demokratikus koalíciót. Részben tőlünk független események döntenek majd el, hogy végül melyik utat választja, részben azonban tőlünk függ a dolog. Minél inkább számíthat a szovjet vezetés arra, hogy a magyar kormány pontosan eleget tesz az általános formában meghatározott követelményeknek, annál inkább számíthat a magyar kormány arra, hogy a szovjet vezetés lemond a közvetlen, mindennapos beavatkozásról, és nem kényszerít a politikai rendszer megváltoztatására.

Valószínűleg nem járunk messze Bibó szándékától, ha

a *feltételes szuverenitás* formulájával jelöljük ezt a megoldást. Feltételes, mert egy külső hatalom — esetleg igen súlyos — feltételeinek teljesítéséhez kötött. Ám ezek a feltételek nem szüntetik meg, csak korlátozzák az ország szuverenitását, mivel a követelmények ismertek, és megszegésük következményei kiszámíthatók. Pontosan ilyen helyzetre gondolva írta Bibó első, nemzetközi jogi tárgyú munkájában, hogy egy állam nem azzal adja fel szuverenitását, ha hátrányos feltételeket és kemény szankciókat fogad el, hanem azzal, hogy egy külső hatalom bármikor tetszése szerinti követeléseket támaszthat vele szemben.¹⁵

Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás: ha Bibó politikai álmodozó volt, semmiképpen sem úgy ábrándozott, mint azok, akik bármilyen helyzetben a demokrácia és függetlenség tiszta elveit lobogtatják. Nemhogy elzárkózott volna az engedmények elől, még azt sem tartotta szükségesnek, hogy meghatározzon egy szilárd pontot, amelyen túl már semmiképpen nem szabad engedni. Közvetítő formulái meghatározatlanul sok fokozatát engedik meg a kompromisszumoknak: a jogrend érvényesülésének határai lehetnek tágabbak vagy szűkebbek, a többpártrendszert meg lehet szorítani gyengébben vagy erősebben, és a szuverenitásnak is szabhatnak enyhébb vagy szigorúbb feltételeket. Természetesen mindig arra kell törekedni, hogy az érvényes jogrend, a működő többpártrendszer és a valószínűleg szuverenitás számára fenntartott terület a lehető legnagyobb legyen. De bármily kicsire zsugorodik, ha világosan elhatároljuk az engedményeknek átadott területtől, akkor Bibó szerint még mindig jó iskolájává válhat a demokratikus közszellemnek. A kompromisszum tartalmát illetően — szükség esetén — majdhogynem a végtelenségig engedhetünk, csupán a formájából nem szabad engedni. Csak abban legyünk hajthatatlanok, hogy a szabadság — mégoly kicsiny — területének határai egyértelműek és védhetőek legyenek.

Így látszólag bármikor, bármilyen ellenféllel ki lehet egyezni. Hiszen alig követelhet olyasmit, amit meg ne lehetne adni a demokratikus fejlődés veszélyeztetése nél-

kül. Feltéve, hogy elfogadja és betartja az alku szabályait. Vagyis nem azért lép egyezsége, hogy megkösse a másik fél kezét, míg ő — ahol csak teheti — gátlástalanul kihasználja erőfölényét. Ám ez nem valami mellékes feltétel. Nagyon is elképzelhető, hogy noha Bibó megegyezési javaslata az összes érdekelt felet kielégíthette volna, a javaslat címzettjei nem voltak alkalmasak a megegyezésre.

Nem biztos, hogy a Kisgazdapárt « parasztdemokratái » elég erősek és elég demokraták voltak a pártba beözönlött reakció eltávolításához. Az sem kizárt, hogy Bibó alábecsülte azoknak a tömegeknek a súlyát, amelyek « birkanyájszerűen » oda szavaztak, ahová a papjuk terelte őket. Talán a Szociáldemokrata Pártról és a Parasztpártról is túl sokat képzelt; lehet, hogy nem voltak elég önállóak a koalíció súlypontját képező középpárt-szerep betöltéséhez. Csupa nyitott kérdés, jóllehet ma már inkább csak a történelemtudósokat érdeklik. Az viszont a politizáló közvéleményt is mindmáig foglalkoztatja, hogy a szovjet vezetéstől és a magyarországi kommunistáktól el lehetett-e várni a játékszabályok « precíz, mondhatni túlzottan lojális » alkalmazását.¹⁶ Hiszen kétségkívül ők mondták ki a végső szót a játszmában. S míg a többi politikai erő eltűnt az arénából, ők ma is itt vannak és vezénylik az újabb fordulókat.

Sok minden szól amellet, hogy a szovjet vezetők és a magyar kommunisták nem tudták és nem is akarták betartani a parlamenti demokrácia játékszabályait. Mindezekelőtt a szovjet állam ideológiája és a Szovjetunió politikai rendszere volt az akadály. Mindkettő arra inspirál, hogy más országokban is előnyben részesítsék az egypárt-rendszerű diktatúrát. Azután a Szovjetunió külpolitikájának hagyományos stílusa. A szovjet vezetés egészen a békés együttélés meghirdetéséig elvet csinált abból, hogy a kapitalista államokkal nem lehet hosszú távra szóló, megbízható egyeséget kötni. Bár általában könnyen lépett taktikai kompromisszumra, könnyen fel is rúgta a szerződésben vállalt kötelezettségeit. A katonai vagy államhatalmi hadállásokban kifejeződő előnyök mindig jobban érdekelték annál a kevésbé kézzelfogható előnynél, amit

a másik fél bizalmának elnyerése ígér. Végül a Magyar Kommunista Párt 1945 és 1948 közötti magatartása sem arra vall, hogy a kommunisták őszinte együttműködési készséggel kapcsolódtak volna be a parlamentáris kormányzásba. A szovjet hadsereg jelenlétét kihasználva magukhoz ragadták a rendőrség irányítását, és a rendőréget az ellenzék, sőt saját koalíciós partnereik törvénytelen zaklatására használták. Az írott jogot és a koalíciós megállapodásokat is sértő tisztogatásokat hajtottak végre az államapparátusban. A demokratikus pártok önállóságát úgy ásták alá, hogy e pártok tagságának egy részét beszervezték, megvesztegették, zsarolták.

A bökkenő csak az, hogy mindezt Bibó is világosan látta. A kommunista párttaktika jellemzését úgyszólván pontról pontra az ő írásaiból vettük. A szovjet nagyhatalmi politika módszereiről 1945 és 48 között nem beszélhetett ilyen nyíltan, de az elejtett célzások jól mutatják, hogy nem voltak illúziói. 1957 elején pedig, amikor már nem volt miért visszatartania a tollát, erről is félreérthetetlenül nyilatkozik. Naívsággal tehát semmiképpen nem magyarázhatjuk, hogy reménykedett javaslatainak megvalósulásában. Vagy azt kell feltételeznünk, hogy valamiféle — minden ésszerű belátásnál erősebb — hinniakarás dolgozott benne, vagy azt, hogy számításba vett más, észszerűen mérlegelhető, körülményeket is.

Személyiségének kutatóira, a majdani életrajzírókra vár a feladat, hogy megállapítsák, mennyi volt az irracionális elem Bibó rendíthetetlen optimizmusában. Politikai nézeteinek értékeléséhez elegendő annyit megállapítani, hogy volt-e ésszerű mérlegelés a remény mögött. Írásai után ítélve: volt. Bibó arra számított, hogy az antifasiszta hatalmak összefogása döntő fordulatot hoz a Szovjetunió külpolitikájában és a nemzetközi kommunista mozgalom harcmodorában: a minden egyezkedést kizáró, végsőkéig feszített küzdelmet fokozatosan felváltja az alkotmányos formák és a nemzetközi jogi keretek elfogadásának politikája.¹⁷

Két, egymástól független meggondolásból ered ez a várakozása. Az egyik azon alapul, hogy a Hitler elleni koalíció létrejöttékor az európai kommunista pártok meg-

változtatták programjukat, és hogy háború utáni politikájuk nagyjából megfelelt az új programnak. Elfogadták a többpártrendszert a szocializmusért vívott politikai harc mezejeként. Programnyilatkozataikban persze legalább annyi kétértelműség volt, mint gyakorlati politikájukban; erre maga Bibó is rámutatott.¹⁸ Mégsem volt hajlandó merő szemfényvesztésnek tekinteni az 1941 körül megtett fordulatot. Ne feledjük: ő maga is szocialista volt, s a majdani revizionista kommunistákhoz hasonlóan abból indult ki, hogy a gazdaság szocialista berendezkedése és a politikai demokrácia intézményei nem taszítják, hanem vonzzák egymást. Úgy látta, hogy a modern történelem e két párhuzamos fejlődési iránya csak átmenetileg került szembe egymással az orosz forradalomban.¹⁹ Kézenfekvő volt tehát az a gondolata, hogy a kommunisták új programjának meghirdetésével egy történelmi rendellenesség kiigazítása kezdődött el, és az idő a demokratikus szocializmusnak dolgozik. Ellenkező tapasztalatait azal magyarázta, hogy a kommunisták nem tudnak egyik napról a másikra megszabadulni régi beidegződéseiktől.

Ez kétségkívül gyenge pontja Bibó elgondolásának. A demokratikus szocializmus diadalától várni a magyar demokrácia megmentését: valóban ábrándkergetés volt. Ámde Bibó nem csupán arra az ábrándra alapozta reménykedését, hogy a szovjet szocializmus is « az egyetemes európai társadalomfejlődés közös célkitűzéseit » valósítja meg. A fennkölt ideáloknál sokkal kézzelfoghatóbb indítóokot is látott a Szovjetunió és az európai kommunista pártok magatartásának megváltozására. Arra gondolt, hogy a Szovjetunió — világhatalom lévén, mint más világhatalmak — képes ésszerű hatalmi politikát folytatni. Feltételezte, hogy vezetői minden lépésüket aszerint mérlegelik, hogy milyen előnyök és hátrányok származnak azokból államuk pozíciójára nézve. Még hozzá nem is okvetlenül ott, ahol a lépést megteszik. A Szovjetunió — Bibó hasonlata szerint — « egyszerre több sakkjátszmát » játszik a nyugati hatalmakkal, s egy-egy húzás értékét mindig « tíz más húzás esetleges együtthatását » figyelembe véve mérlegeli.²⁰ Képes arra, hogy ne használjon ki teljesen egy katonailag védhető pozíciót, ha vala-

hol másutt túl sokat veszítene, vagy ha valamilyen értékes ellenszolgáltatást remél. Ebbe a keretbe illesztette Bibó a Szovjetunió 1944 és 48 közötti kelet-európai politikáját. Jól tudta, a szovjet vezetők legszívesebben szovjet rendszerű országokat látnának a szomszédságukban. De feltételezte róluk, hogy kevesebbel is beérik, amíg a térséget enélkül is szilárdan ellenőrizni tudják — ha ezen az áron elkerülhetik a szovjetellenes egységfront kialakulását, Nyugaton.

Bibó azt képzelte, hogy ez a világhatalmi játék is rávezetheti a Szovjetunió vezetőit az államok közötti, a helyi kommunistákat a pártok közötti játék szabályainak tiszteletére. Ha bármilyen csikorogva is, de működik a nagyhatalmak közötti szövetség, illetve a helyi pártok közötti koalíció, akkor a szovjet vezetők és a helyi kommunisták lassan megtanulják, hogy előnyös betartani a megállapodásokat, és hosszabb távon több hasznuk származik abból, ha megnyerik a másik fél bizalmát, mint abból, ha néhány új hadállást szereznek.²¹

Tudjuk, a nagyhatalmak közötti viszony nem Bibó reményei szerint fejlődött. Mire a szovjet vezetők kezdtek volna elsajátítani a játékszabályokat, nyugati szövetségeseik elvesztették önuralmukat és ráborították az asztalt a Szovjetunióra. Így azután csak spekulálni lehet, hogy jobb idegzetű partnerekkel játszva tudtak volna-e tanulni a szovjet külpolitika irányítói. Néhány ismert körülmény mindenesetre arra mutat, hogy nem. A Szovjetunió a negyvenes évek második felében ugyanolyan módszereket alkalmazott a lakosság megfélemlítésére és mozgósítására, mint a harmincas években; belső rendszere változatlanul az idegen hatalmakkal szembeni bizalmatlanságnak és a külpolitika szeszélyes kilengéseinek kedvezett. A szovjet vezetők még mindig el voltak szigetelve a külvilágtól, ez is növelte gyanakvásukat. Ráadásul ezek a vezetők ugyanazok voltak, akik a háború előtti idők kérészerű biztonsági szerződéseit — köztük a szovjet-német megállapodást — megkötötték; nem volt senki köztük, aki személyes pályafutását az antifasiszta koalíció fennmaradásához kötötte volna.²²

Valószínűnek látszik tehát, hogy 1945 és 48 között nem volt esély a szovjet külpolitika módszereinek változására. Abban viszont utólagos ismereteink figyelembe vételével is igazat adhatunk Bibónak, hogy a szovjet vezetők ugyanúgy előnyöket és hátrányokat mérlegeltek, s ugyanúgy az egész világpolitikai játszámára figyelve készítettek mérleget, mint bármelyik más nagyhatalom vezetői. Feláldozták a görög kommunistákat, hogy cserébe szabad kezet kapjanak Romániában. Lemondtak Ausztria kettészakításáról. Beletörődtek, hogy Finnország polgári demokrácia marad.

Persze abból, hogy Görögország Ausztria és Finnország esetében hajlandók voltak engedni, még nem következik, hogy készek voltak az alkura Magyarország esetében is. Elképzelhető, hogy Magyarország viszonylatában annyira fontosnak tartották a szovjet típusú politikai rendszer bevezetését, hogy semmilyen más előny megszerzése nem tartotta volna vissza őket. Már 1945-ben sokan így vélekedtek, 48 és 56 tapasztalatai nyomán pedig szilárd közmegegyezéssé vált ez a vélekedés. Mégis az a benyomásunk, hogy a társadalmi konvenció erején kívül ezt a megegyezést semmi nem támasztja alá. A kommunista párt végül valóban átvette a hatalmat, de ez éppoly kevésbé bizonyítja, hogy eleve erre készült, mint amilyen kevésbé bizonyítja az ellenkezőjét az, hogy Finnországban elmaradt a kommunista hatalomátvétel. A kommunisták nyilvános viselkedése nem ad elegendő alapot annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy mik voltak a rejtett szándékok. Ismernünk kellene a Moszkvából kapott utasításokat, és ismernünk kellene a magyar pártvezetők belső vitáit. Minderről csak nagyon keveset tudunk. Ha a kommunista vezetők 1945-ben valóban az egypártrendszerű diktatúra bevezetésének titkos tervével tértek haza Moszkvából, ennek bizonyítéka mindmáig zárt levéltárak mélyén lappang. A Kreml archívumát azóta sem nyitották meg a történeti kutatás előtt. A magyar kommunista párt archívumából előkerültek ugyan idevágó adatok, de egyértelmű ítéletet ezek alapján sem lehet alkotni. Leginkább még azt sugallják, hogy Sztálin

vagy nem döntötte el előre, mi lesz Magyarország sorsa, vagy nem kötötte Rákosiék orrára.²³

Az ismert tények tehát nem cáfolják azt a feltételezést, hogy a játszma Magyarország esetében sem volt előre lejátszva. Amíg a szövetséges hatalmak nem szakítottak, volt némi alap a reménykedésre. A demokratikus koalíció fennmaradására ugyan nem volt esély, de arra igen, hogy a helyzet romlása megáll ott, ahol Lengyelországban, Bulgáriában és Romániában már 1945 elején tartottak a dolgok. A Szovjetunió számára ekkor még nemcsak hátrány származott a demokratikus intézmények csökkenésének megtűréséből, hanem alkudozási és zsarolási lehetőség is: néhány nyugat-európai kormányban még bent ültek a kommunista miniszterek, még elképzelhető volt a német kérdés közös rendezése, még nem volt világos, hogyan fognak viselkedni a nyugati hatalmak a szovjet-török viszályban... Csak a szakítás után vált egyértelműen hátrányossá a Szovjetunió szempontjából, hogy Kelet-Európában továbbra is az egypártrendszerű diktatúránál valamivel kevesebbel beérje. Az események sorrendje arra vall, hogy a szovjet vezetők helyesen ismerték fel érdekeiket. 1947 első felében mondta fel az Egyesült Államok az együttműködést, és ugyanennek az évnek a második felében kezdődött a kelet-európai kommunista pártok gépezetének átállítása a hatalom teljes kisajátítására.²⁴

Bibó reményei tehát mai tudásunk alapján sem tekinthetők egészen alaptalanoknak, jóllehet azt már akkoriban is észre lehetett venni, hogy nem minden részletükben megalapozottak. Ma sem mondhatunk mást, mint hogy a diktatúra — legalábbis 1945-46-ban — nem volt elkerülhetetlen. Más kérdés, hogy sikerülhetett-e akkora területet fenntartani a jogrend, a működő többpártrendszer és a szuverenitás számára, hogy azon — mint Bibó remélte — egész Európa számára példát mutató demokratikus fejlődés bontakozhassék ki. Azt is észre kell vennünk, hogy Bibó később is mindig egy lépésnyi lemaradással igazította reményeit a megcsappanó lehetőségekhez. 1947 második felében még bízik benne, hogy annyi azért megtartható a demokrácia maradványaiból, amennyi-

ért érdemes küzdeni. Arra már nem számít, hogy javaslatai meghallgatásra találnak, de még mindig hiszi, hogy van mit tanácsolnia. Csak 48-ban vonul vissza teljesen a politikától. Nagyobb lélegzetű történeti tanulmányokba kezd; keletkezésükben vizsgálja a magyar demokrácia kibontakozásának útjában álló akadályokat. Már nem a jelenhez szól, hanem a jövőhöz, amikor majd megnyílik az újrakezdés lehetősége. De még ekkor sem hajlandó úgy beszélni, mint aki leszámolt a felszabadulás ígéretével.

Úgy hisszük, egészen idáig kielégítően meg lehet magyarázni Bibó elgondolásainak időszerűtlen voltát azzal, hogy az adottságok és lehetőségek felmérése során néhányszor egy kicsit túllőtt a célon. Ám a 48-as írások megtorpanását a «nem» éles kimondása előtt a külső feltételek pontatlan számbavétele nem magyarázza. Józan számítás szerint Bibónak ekkor már egyáltalán nincs mi-be kapaszkodnia. Miközben kompromisszumról kompromisszumra hátrált, teljesen elfogyott a háta mögött a demokrácia számára elhatárolható terület. Úgy látszik azonban, annyira bízott benne, hogy a legkisebb terület is elég a demokratikus fejlődés elindulásához, csak a határai legyenek világosak, hogy ezt észre sem vette. Vissza kell tehát térnünk közvetítő formuláinak közös elvéhez. Meg kell vizsgálnunk, nem volt-e hiba magában a kompromisszum formájában is? Mindvégig kívánatos célkitűzés marad-e az a kevés, ami a formulák alkalmazása során — kompromisszumról kompromisszumra hátrálva — megőrződik?

A javasolt kompromisszumok esélyeit vizsgálva csupa bizonytalan tényezőt kellett számításba vennünk. Ráadásul az is nehezítette dolgunkat, hogy Bibó némely ponton nyilván egy kicsit mást mond, mint amit gondol. Tekintettel kell lennie a kommunisták érzékenységére, amikor pedig a szovjet külpolitikát érinti, a közlési lehetőségek sem korlátlanok. Most viszont az ellenkező nehézségbe ütközünk. Olyasmiről van szó, ami teljesen bizonyos a számára, mondhatni végső bizonyosság. És nem külső okok akadályozzák, hogy beszéljen róla, hanem az a meggyőződése, hogy lehetlen vagy félrevezető egyenes módon

kifejteni. Vannak eszméink — véli —, amelyek meghatározzák a tanulmányozott tárgy egészének szemléletét, de nem szerepelnek egyetlen feltevésünkben sem. Ahogy a hívő természettudós sem keveri Istent hipotéziseibe, de a természet rendjéről alkotott elképzelése összefügg hitével. Társadalmi dolgokat illetően a tények és az értékek viszonyában mutatkozik meg az ilyen hallgatólagos meggyőződés. Sohasem szabad előre kigondolt értékrendszerekkel közelednünk az élethez. Az értékelésnek magától kell adódnia a valóság feldolgozása és bemutatása során, nem szabad valami külön állásfoglalásnak lennie. Legmegfelelőbb megjelenése a « példázatos tapasztalat », a keresztény erkölcs hagyományozódásának módja.²⁵

E sajátos hallgatási fogadalmat Bibó már korán magára vette. Ám a harmincas években írt munkáiban azért mégis kimond egyet s mást a mögöttes filozófiájából. Fény derül belőlük legfontosabb forrására, Horváth Barna szociológiai jogelméletére.²⁶ Ebből meríti azt a meggyőződését, hogy a társadalmi élet minden helyzetét egyszerre két szempontból kell nézni: a tények és a normák szemszögéből. Ez Bibónak mindkét irányban egyaránt fontos, de számunkra most csak egyik oldala érdekes. A normákat meg lehet szegni, léteznek kivételek, előfordulnak cseppfolyós, átmeneti időszakok, amikor megbomlik a normák rendje. Általában véve és hosszabb távon azonban a társadalmi viselkedés mindig normákat követ. Hogy valamely személy, csoport vagy testület mit tesz vagy mit nem tesz, rendszerint nem csupán azon múlik, hogy mit tehet, és ha tettét a többiek elfogadják, az nemcsak abból adódik, hogy megteheti. A norma rangsorolja a lehetséges cselekedeteket, némelyeket kirekeszt és a cselekedet elfogadása a norma elfogadásával is összefügg. Például « még a legönkényesebb hatalomnak is, ha más nem, valamiféle passzív megegyezés szolgál alapul... »²⁷

Amit eddig találtunk, csak megerősíti gyanúnkat. Mintha azt mondaná Bibó, hogy úgyszólván nincs is olyan helyzet, melyben nem lehet némi teret kialkudni a szabadság céljainak. Hiszen még a legönkényesebb hatalomnak is szüksége van az alattvalók belenyugvására, ha rendszeresen akar működni. Ebből pedig a gyakor-

latban könnyen adódnak képtelen következtetések. Talán Bibónak a koalíciós korszak végén írott cikkeiben tapasztalható politikai tétovasága is innen ered. S talán itt van az oka annak is, hogy a november negyedike utáni *Tervezet* és *Emlékirat* realizmusa olyan álomszerűen hat. Mert hiába érdeke a túlerőben lévő hatalomnak a megegyezés valamilyen fokát fönntartani, az összeütközés pillanatában attól még lábbal tiporhatja a megegyezés minden feltételét.

Másfelől azonban — éppen napjainkban, túl az összeütközésen és megérve annak következményeit — könnyen felismerjük, hogy Bibónak ismét van más meggondolása is, s ennek fényében kedvezőbb színben tűnik föl az a törekvése, hogy minden áron éles vonalat akar húzni a kompromisszum tartozik és követel oldala között. E gondolat általános formában még kevésbé van kifejtve, mint az előző. Inkább csak « példázatos » alakban jelenik meg, ami talán előnyére is válik, de összefoglalásra kevésbé teszi alkalmassá. A példázat: a magyar politikai történelem a múlt század hatvanas évei után. Tanulságait — Bibó nyomán, de tőle idegen közvetlenséggel — a következőkben vonhatjuk le.

Mind a demokrácia, mind a nemzeti függetlenség megvalósulását kétféle távolságból kell néznünk. Rövid távon nyilván azon kell lenni, hogy minél kevesebbet engedjünk, minél többet érjünk el. Hosszú távon azonban nemcsak a megtartott és kivívott eredmények fölhalmozódását kell figyelembe vennünk. A demokrácia és a függetlenség mindenkori keretei között egy nevelődési folyamat megy végbe: viselkedési és gondolkodási szokások rögzülnek a politikai vezetőkben és a közönséges állampolgároknak. S ezeket is tekintetbe véve, nem mindig az éppen legelőnyösebbnek látszó megoldás a valóban kívánatos. Mert minden nemzet történelmében elkövetkeznek azok a pillanatok — a nagy veszedelem vagy a nagy lehetőség pillanata —, amikor a helytállás ezeken a szokásokon múlik.

A nevelődés szempontjából előbb-utóbb mindig rossznak bizonyul az olyan megoldás, mely hazug politikai formulába foglalja a szabadság elért fokát. A hazug poli-

तिकai formulák többet ígérnek, mint amennyit adnak, és amit mégis adnak, azt azon az áron, hogy senki sem próbálja beváltani az ígéret teljességét. Az előnyösnek tetsző fejlődés olyan intézményi keretben bontakozik ki, melyben az ellenkezője is rögzítve van mindannak, amiért a fejlődést kedvezőnek tartják. A kettőt azonban együtt kell elfogadni, amit a maga ellentmondásos voltában csak egy olyan ideológia igazolhat, melyben a « lehetne rosszabb is » józan belenyugvását a vívmányok mértéktelen feldicsérése és a visszavételükkel fenyegető hatalmaktól való homályos rettegés váltja föl. Ebben a légkörben fokozatosan elferdül a közösség « politikai ösztöne », egyre kevesebben maradnak, akik képesek még a valószínűségi előnyök és kockázatok mérlegelésére.

*

Úgy-ahogy végére értünk a bevezetőben fölállított kérdések sorának. Összefoglalásképpen megállapíthatjuk, hogy Bibó korhoz kötött politikai javaslatai nem kevésbé figyelemre méltóak, mint azok az általánosabb fejtegetései, amelyek ma inkább vonzzák az érdeklődést. A javaslatok megvalósulási esélyeinek és megvalósításra érdemes voltának mérlegelése is pozitívabb egyenleggel zárul, mint azok gondolják, akik egy fölényes kézlegyintéssel vagy nosztalgikus sóhajtással intézik el az egészet. Találtunk jócskán tévedést, csak utólag felismerhetőt és már akkor elkerülhetőt egyaránt. De a játszma nem volt eleve esélytelen, és ha elveszett is, mindenképpen méltó a megpróbálásra. Végül pedig a Bibó politikai programjából kibontakozó magatartási mintáról elmondhatjuk, hogy követhetőbb az egyszerű halandók számára, mintha egyenesen az ő személyes példájára vetnénk tekintetünket.

Mindezt elsősorban a szövegek elemzésének és a megírásukkor is hozzáférhető tényeknek alapján iegyekztünk levonni. Persze közben mai fejjel gondolkoztunk és néhányszor utaltunk is a mai fejleményekre. A következő lépés az lenne, hogy rendszeresen megvizsgáljuk, mi az, ami Bibó politikai eszméiben maradandó. Befeje-

zésül ezzel kapcsolatban is megkockáztatunk néhány sejtést.

Ami magukat a formulákat illeti, többen megállapították már, hogy 1956-ban nemcsak Bibó elevenítette föl a megszorított többpártrendszer és a feltételes szuverenitás gondolatát.²⁸ De az kevésbé ismeretes, hogy a megszorított többpártrendszer bevezetése 1968-ban is fölmerült, még hozzá eléggé kidolgozott formában, a Csehszlovák Kommunista Párt XIV. kongresszusán.²⁹ Az pedig egyáltalán nem tűnt föl eddig, noha eléggé kézenfekvő, hogy erős hasonlóságot találni a lengyel és a cseh ellenzéki mozgalmak törekvései és a határolt forradalom programja között. Az új lengyel és cseh ellenzék az emberek közötti együttműködés olyan területeit igyekszik meghódítani, melyeket az államhatalom kénytelen «teljesen más eljárási móddal kezelni», mint a neki alárendelt területeket. S a lengyelek között olyanok is akadnak, akik országuk külső helyzetének javulását a feltételes szuverenitás megközelítésétől remélik.

Az esélyeket mérlegelő okfejtések időszerűségéről nem lehet ilyen sommás megállapításokat tenni. A Szovjetunió külpolitikája, bár jóval a negyvenes évek második fele után, végülis nagyjából olyan irányban fejlődött, mint azt Bibó előre látta. De a világpolitika mai képe egy sorozat, általa még figyelembe nem vett fejlemény folytán — a harmadik világ önállósuló külpolitikája, a szovjet tömb kilépése a gazdasági elszigeteltségből, a Szovjetunió globális katonai jelenléte — nemcsak a szabályozott megállapodásra ad több okot, több alkalmat ad az összeütközésre is. A belső feltételek hajdani elemzése viszont csak igen kevés fogódzót kínál a számunkra. A kommunisták jellemzése teljesen elavult, a párt mindenkori vonalával szemben álló erők pedig teljesen elveszítették intézményes politikai pozícióikat.

Az utóbbi változás azonban csak még időszerűbbé teszi azt a belátást, hogy a közösség politikai magatartásának egészséges fejlődéséhez okvetlenül meg kell vetnünk valahol a lábunkat; szükségünk van egy olyan — bármilyen kicsiny — területre, melyet a magunkénak mondhatunk. Hisz nem kell erőltetni Bibó példázatának

értelmezését, hogy mai önmagunkra ismerjünk benne. És a torzulásokat ma is csak a politika segítségével nőhetjük ki. « Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldását értve. »³⁰

JEGYZETEK

A mottót — némi rövidítéssel — a Pesti Hírlap 1845. január 16-i vezércikkéből vettük. Lásd még Szalay László: *Publicistai dolgozatok*. II. köt. Pest, 1847. 27. old. Bibó szövegeire általában csak akkor hivatkozunk, ha kevésbé ismert vagy szokatlan összefüggésben fölhasznált helyről van szó. A hivatkozások az Emlékkönyv végén található bibliográfiához kapcsolódnak.

1. *Összeesküvés és köztársasági évforduló*, 183. old.
2. E. Király: *Die Arbeiterselbstverwaltung in Ungarn. Aufstieg und Niedergang 1956-1958*. München, 1961. 53-55. és 107. old. — Molnár János: *A Nagybudapesti Központi Munkástanács*. Budapest, 1969. 59 skk.
3. *The Paralysis of International Institutions*, 56-57. old. A magyar szöveg az eredeti kézirat alapján.
4. Elsősorban Juan J. Linz munkáira gondolunk. Jó áttekintést és bibliográfiát ad a szerző *Una interpretación de los regimenes autoritarios* című tanulmánya: *Papers. Revista de sociologia*, 8. sz. (1978) 11-26. old.
5. Szabó Zoltán kifejezése: *Bevezető*, 25. old.
6. *Eltorzult magyar alkat*, 316. old.
7. *Parasztpárt és forradalmiság*, 1947. április 27.
8. *A koalíció egyensúlya*, 107. old.
9. *A koalíció választúton*, 15. old.
10. *A magyar demokrácia válsága*, 29. old.
11. Uo., 29-30. old.
12. *A koalíció egyensúlya*, 123. old.
13. Uo., 124. old.
14. *Emlékirat*, 376. old.
15. *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*, 6. old.
16. *A magyar demokrácia válsága*, 10. old.
17. Uo., 11-12. old.
18. Uo., 23-25. old.
19. Uo., 27. old. — *A koalíció választúton*, 14. old. — *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. (Kézirat.)
20. *A magyar demokrácia válsága*, 41. old.
21. Uo., 36 sk. — *Emlékirat*, 373. old.
22. G.F. Kennan: *Russia — Seven Years Later*. = Kennan: *Memoirs 1925-1950*. Boston, 1967.

23. A moszkvai magyar kommunista emigráció várakozásaiba bepillantást engednek a párt Külföldi Bizottságának 1944. szeptember végi-október eleji ülésén készült jegyzőkönyv idézett helyei Rákosi Sándor és Szabó Bálint írásában: *A pártok állásfoglalása a Nemzeti Bizottságok kérdésében 1945 elején. Párttörténeti Közlemények*, XIII. köt. (1967), 1. sz. 80-81. old. Hogy milyen perspektívát állítottak a Szovjetunióból hazatért kommunista vezetők a hazai párttagság elé, arról Ságvári Ágnes közöl tényeket: *Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945-1947*. Budapest, 1964. 1. fej. — Jóval nagyobb anyag került a nyilvánosság elé a lengyel párt archivumaiból. Így pl. hozzáférhető a Központi Bizottság Titkárságának 1945 augusztusi és szeptemberi üléseiről készült jegyzőkönyvek teljes szövege. Ezekből az derül ki, hogy a lengyel kommunisták az «egységfront» — a kommunista irányítású többpártrendszer — tartós fennmaradására rendezkedtek be. Lásd *Protokoly KC (1945). Zeszyty Historiczne* (Paris), 24. sz. (1973) 132-159. old.

24. E. Reale: *Avec Jacques Duclos au banc des accusés à la réunion constitutive de Kominform*. Idézi V.V. Kusin: *Czechoslovakia*. = Szerk. M. McCauley: *Communist Power in Europe 1944-1949*. London, 1977.

25. Reitzer-recenzió. — *Korunk diagnózisa*, 472. old. — *Eltorzult magyar alkat*, 318. old.

26. B. Horváth: *Rechtssoziologie*. Berlin-Grunewald, 1934. A 2. kiadás *Probleme der Rechtssoziologie* címen. Berlin, 1971. Lásd különösen a 20-21. §-t. A távolabbi magyar előzményekről lásd B. Horváth: *Die ungarische Rechtsphilosophie. Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, XXXIV. köt. (1930-1931) 37-85. old.

27. *Kényszer, jog, szabadság*, 113. old.

28. Szabó Zoltán: *Bevezető*, 25-27. old. — M. Molnár: *Victoire d'une défaite: Budapest 1956*. Párizs, 1968. 223. old.

29. Szerk. V.V. Kusin: *The Czechoslovak Reform Movement 1968*. London, 1973. 159 skk.

30. *Eltorzult magyar alkat*, 318. old.